

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

БИЧКОВ ІГОР ГЕННАДІЙОВИЧ

УДК 342.565.2

**МІСЦЕ ОРГАНІВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ
В МЕХАНІЗМІ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ
ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ**

12.00.01 «Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Науково-дослідному інституті державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник **Чапала Геннадій Владиславович**, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, старший науковий співробітник Інституту.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Процюк Ігор Валерійович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор кафедри теорії і філософії права;

– кандидат юридичних наук **Гиляка Олег Сергійович**, Національна академія правових наук України, начальник управління планування та координації правових досліджень в Україні.

Захист відбудеться 26 квітня 2021 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-А.

Автореферат розіслано «25» березня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

К. В. Гусаров

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. У політико-правовій практиці сучасних демократичних країн поряд із принципами верховенства права та гуманізму серед основоположних засад організації публічної влади особливе місце посідає доктрина поділу влади, що отримує практичне втілення через формування механізмів стримувань і противаг та балансу владних повноважень гілок влади. Розбудова демократичної правової державності в Україні відбувається в особливих умовах необхідності подолання стереотипів авторитарної політичної системи та відповідного типу мислення, інертності суспільства та політиків у сприйнятті конституційних цінностей та принципів, відсутності належної поваги до них, що додатково ускладнюється недосконалістю нормативно-правового регулювання, популізмом та маніпуляціями суспільною думкою, системною недостатністю публічної влади та її залежністю від тіньових процесів, регулярними намаганнями концентрувати владу та недостатністю інституційного потенціалу громадянського суспільства системно протистояти цьому. Конституційна юрисдикція в таких умовах виступає особливо важливим механізмом забезпечення конституційного балансу, недопущення узурпації влади та гарантування верховенства права в державі.

Порівняльний аналіз системи стримувань і противаг, закладених у вітчизняній Конституції з досвідом розвинених європейських країн, свідчить, що формально вони цілком відповідають традиціям останніх. У той же час неодноразове загострення відносин між гілками влади, що переростали у системні політичні кризи, та вирішувались не завжди правовим шляхом, вказують на недостатню сформованість дієвого конституційного механізму їх вирішення. Посилення ролі парламенту не маючи під собою політично структурованого суспільства, розвиненої партійної системи та демократичної політичної культури актуалізувало проблему забезпечення конструктивної взаємодії між гілками влади. У цьому сенсі особливого значення набуває проблема визначення механізмів впливу інституту конституційної юрисдикції на процеси збалансування влади.

У широкому сенсі проблематика конституційної юстиції знайшла відображення у багатьох роботах, серед яких праці цілої низки авторитетних вчених, зокрема: С. А. Авакьяна, С. В. Боботова, М. В. Вітрука, В. О. Гергелійника, М. М. Гультая, С. В. Шевчука, М. І. Козюбри, В. П. Колісника, К. Г. Кравчук, О. М. Мироненко, Т. П. Міхеєвої, А. В. Портнова, А. О. Селіванова, В. О. Серьогіна, С. Г. Серьогіної, О. В. Скрипнюка, П. Б. Стецюка, В. П. Тихого, Т. Я. Хабрієвої, Г. О. Хрислової, В. М. Шаповала, В. Є. Чіркїна, та багатьох інших. Тим не менш поряд із значною опрацьованістю як окремих питань конституційної юстиції, так і проблематики поділу влади як такої, проблема визначення механізмів впливу інституту конституційної юстиції на процеси збалансування влади у демократичній державі, зокрема завдань та належного місця Конституційного Суду України в

механізмі стримувань і противаг органів державної влади України вітчизняною наукою досліджена недостатньо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт сектору проблем формування та функціонування органів державної влади Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України за темою «Теоретичні та правові проблеми організації та функціонування української держави в умовах конституційної реформи» (номер державної реєстрації – №0110U002806), затвердженою Постановою президії НАПрН України № 67/4 від 13.11.2009 р. та вченою радою Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України (протокол №8 від 30.08.2009 р.). Тема дисертації затверджена вченою радою Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, протокол №10 від 13.10.2009 р.

Мета й завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у визначенні механізмів впливу інституту конституційної юстиції на процеси збалансування влади у демократичній державі та розкритті завдань й належного місця Конституційного Суду України в механізмі стримувань і противаг органів державної влади України, обґрунтуванні пропозицій щодо вдосконалення правової регламентації відповідних відносин.

Відповідно до зазначеної мети були поставлені такі завдання:

- визначити основні функції органу конституційної юрисдикції в системі поділу влади;
- з'ясувати місце Конституційного Суду України в механізмі стримувань і противаг за чинною редакцією Конституції України;
- розкрити специфічні функції конституційного контролю в умовах країн демократичного транзиту;
- встановити особливості вітчизняної моделі співвідношення конституційної юстиції та судової влади, зокрема місце кожного з цих інститутів у механізмі забезпечення взаємодії між національним правом, нормами Конвенції про захист прав людини і основних свобод і судовою практикою Європейського Суду з прав людини;
- виявити можливість конкуренції компетенцій Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції у контексті забезпечення вимог верховенства права та юридичної визначеності;
- визначити відповідність чинного порядку формування органу конституційної юстиції в Україні існуючій формі правління та місцю даного інституту в державному механізмі;
- розкрити статус судів загальної юрисдикції в якості одного з суб'єктів конституційного контролю в результаті внесення у 2017 році змін до процесуальних кодексів щодо прямої дії норм Конституції України при здійсненні правосуддя;

– сформулювати науково-практичні рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства України в сфері конституційної юстиції.

Об'єктом дослідження є механізм стримувань і противаг органів державної влади у демократичній правовій державі.

Предметом дослідження є органи конституційної юрисдикції, їх природа та місце в механізмі стримувань і противаг демократичної правової держави.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склала система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально наукових методів, що були застосовані для вирішення поставлених завдань дослідження та досягнення його мети. Завдяки діалектичному методу пізнання вдалося всебічно дослідити державно-правові явища і процеси у їх взаємозв'язку з економічними, соціальними, політичними чинниками. За допомогою історичного методу було проаналізовано еволюцію теоретико-правових підходів до конституційної юстиції. Логічний метод дозволив визначити основні функції органу конституційної юрисдикції в системі поділу влади. За допомогою системного методу було досліджено відповідність чинного порядку формування органу конституційної юстиції в Україні існуючій формі правління та місцю даного інституту в державному механізмі. Використання синергетичного методу дозволило розкрити специфічні функції конституційного контролю в умовах країн демократичного транзиту. Завдяки формально-юридичному та порівняльному методам вдалося встановити особливості вітчизняної моделі співвідношення конституційної юстиції та судової влади і сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правового статусу Конституційного Суду України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній теоретико-правовій науці здійснено комплексне наукове дослідження питань місця органів конституційної юрисдикції в механізмі стримувань і противаг демократичної правової держави, в якому сформульовано низку концептуальних теоретичних положень та висновків, а також практичних рекомендацій щодо функціонування Конституційного Суду України та удосконалення правового регулювання у відповідній сфері з урахуванням зарубіжного досвіду та міжнародних стандартів. Відповідно до отриманих у процесі дослідження результатів сформульовано нижченаведені теоретичні положення й висновки.

Уперше:

– визначено місце Конституційного Суду України в механізмі стримувань і противаг за чинною редакцією Конституції України з урахуванням змін 2016 року щодо правосуддя та Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 року № 2136-VIII як найвищого органу, покликаного у процесі забезпечення балансу в системі стримувань і противаг захищати правову систему та представницьку демократію від посягань з боку окремих або декількох гілок влади. Запропоновано розрізняти функціональний та інституціональний аспект місця Конституційного

Суду України в механізмі поділу влади: виходячи з функціонального аспекту, відповідно до кола покладених завдань, орган конституційної юрисдикції є професійним екстраординарним органом судової влади, тоді як з точки зору інституціонального аспекту він виступає специфічним органом влади, що не входить до жодної з гілок влади та є рівновіддаленим від них;

– визначено основні функції органу конституційної юрисдикції в системі поділу влади: 1) інтеграційна – спрямована на забезпечення єдності вітчизняної правової системи, судової та правозастосовної практики, їх відповідності найвищим правовим цінностям, закріпленим у Основному Законі; 2) політична – як механізму вирішення спорів і конфліктів, політичних протистоянь між різними гілками влади, що загрожують стабільності держави; 3) регулятивна – яка полягає у формулюванні приписів, що за наявності правової колізії здатні впливати на суспільні відносини та вводити їх у конституційні рамки; 4) охоронна – що полягає у забезпеченні охорони та стабільності Конституції, як фундаменту правової системи та джерела норм, що мають найвищу юридичну силу.

– визначено специфічні функції конституційного контролю в умовах країн демократичного транзиту, зокрема такі як 1) подолання системної недостатності публічної влади; 2) формування усталеної конституційної традиції; 3) унеможливлення узурпації влади з боку окремих або декількох гілок влади;

– визначено недоліки та ризики, пов'язані з недостатньою реалізацією механізмів галузевої спеціалізації в межах процедури розгляду Конституційним Судом України окремих категорій справ. Зокрема, порівняно з системою судоустрою, одним із засадничих принципів якої виступає спеціалізація, у роботі Конституційного Суду України фактично такий механізм відсутній, суддя-доповідач визначається в алфавітному порядку. На прикладі окремих конкретних категорій справ проаналізовано випадки протилежного тлумачення норм та принципів права з боку Конституційного Суду України та Великої палати Верховного Суду. Пропонується запровадження процесуальних фільтрів при розгляді Конституційним Судом України справ, у яких вже було висловлено правову позицію Великої палати Верховного Суду, коли подолання такої позиції має передбачати ґрунтовне спростування покладеної в її основу мотивації;

– розкрито можливі випадки конкуренції компетенцій Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції у контексті забезпечення вимог верховенства права та юридичної визначеності. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення процесуальних механізмів унеможливлення їх негативних наслідків. Констатується, що діяльність кожної з цих систем передбачає застосування практики ЄСПЛ в якості джерела права – в межах цивільного, господарського, адміністративного, кримінального процесів, відповідна вимога до суду прямо передбачена процесуальними кодексами та Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Доведено, що хоча відсутність у

вітчизняному законодавстві вимоги, щодо застосування практики ЄСПЛ в діяльності Конституційного Суду України, відповідає доктрині пріоритету норм Основного Закону над міжнародним правом, водночас, фактично застосування практики ЄСПЛ Конституційним Судом України за «принципом дружнього ставлення до міжнародного права» є необхідною складовою реалізації принципу верховенства права;

– уточнено особливості реалізації принципу юридичної визначеності у процесі здійснення конституційної юстиції. Відзначається, що передбачуваність застосування правових норм відповідним органом є значно меншою, порівняно з класичним правосуддям, враховуючи специфіку предмету розгляду та характеру дискреційних повноважень органу конституційної юстиції, оскільки ідеться здебільшого про вирішення правових колізій та легітимну можливість виходити за межі позитивного права, оцінюючи відповідність конкретних актів нормам та принципам природного компонента права. Вказані обставини також обумовлюють специфіку обґрунтування рішень Конституційного Суду України, доктринальність та абстрактно-правовий характер аргументації яких в окремих випадках можуть створювати складність у сприйнятті легітимності такої аргументації з боку як суспільства так і фахівців у країнах нової демократії зі «спадком» концепції соціалістичної законності та гіпертрофованого правового позитивізму. Поряд із неоскаржуваністю рішень Конституційного Суду України та враховуючи приписи статті 92 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 року, щодо можливості змінювати юридичну позицію Суду в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, або за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України, відповідні особливості дозволили зробити висновок, що в системі поділу влади найбільша «відповідальність» за юридичну визначеність покладається в першу чергу на законодавчу гілку влади, що має забезпечити якість та однозначність правового регулювання, а також на судову гілку влади, від якої в кінцевому рахунку залежить одноманітність у правозастосуванні. Водночас Конституційний Суд України, який завдяки порядку формування та правовому статусу не входить до жодної з гілок влади, є особливим інститутом політико-правового балансу в країні, що покликаний долати юридичну невизначеність в ситуації, коли вона вже склалася;

– обґрунтовано необхідність наділення Конституційного Суду України поряд із Верховним Судом правом звертатись до Європейського суду з прав людини в межах процедури, передбаченої протоколом № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з проханням щодо надання консультативних висновків з принципових питань, що стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією і протоколами, в контексті справи, що очікує розгляду Конституційним Судом України, для чого запропоновано внести зміни до Закону України Про ратифікацію Протоколів № 15 та № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 05.10.2017 року № 2156-VIII;

– визначено функціональні межі впливу Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції у механізмі забезпечення взаємодії між національним правом, нормами Конвенції про захист прав людини і основних свобод і судовою практикою Європейського Суду з прав людини. Обґрунтовано висновок, щодо переважаючої ролі саме системи судів загальної юрисдикції, як основної базової ланки у відповідних процесах. Натомість вплив органу конституційної юрисдикції на відповідні процеси є виключним та екстраординарним, повинен стосуватись лише виключних випадків колізій у правовому регулюванні, зважаючи на неоскаржуваний характер прийнятих ним рішень, що у випадку розбіжностей із усталеною конвенційною практикою здатне спричинити серйозні наслідки не лише у аспекті реалізації конкретних рішень Європейського Суду, але і відносно виконання конвенційних зобов'язань в цілому. Визначено виключну роль судів загальної юрисдикції у недопущенні неконституційного тлумачення правових актів, відносно яких відсутні рішення Конституційного Суду України, щодо визнання їх неконституційними.

Удосконалено положення щодо:

– визначення закономірностей взаємозв'язку між процесами зародження інституту конституційної юстиції в світі та процесами еволюції державності. Констатується, що в умовах абсолютизму і тиранії потреба в механізмах конституційної юрисдикції фактично відсутня. Лише за умов появи декількох центрів публічної влади виникає потреба у запровадженні механізму їх врівноваження та інституціоналізованого вирішення можливих конфліктів. Повноцінний розвиток механізмів конституційного контролю відбувається в умовах становлення інститутів демократії, республіканської форми правління, або конституційної монархії, спочатку інституціонально – як механізму збалансування поліцентричної системи державної влади, а дещо пізніше – і повноцінно, як форми забезпечення верховенства права в державі;

– відповідності чинного порядку формування органу конституційної юстиції в Україні існуючій формі правління та місцю даного інституту в державному механізмі, зокрема недоцільність пропозицій окремих дослідників позбавити судову гілку влади права призначати суддів Конституційного Суду України, що може призвести до істотного дисбалансу в системі стримувань та противаг, зокрема, в умовах однопалатної парламентської системи значно послабити можливості конституційного контролю за законодавчою гілкою влади;

– статусу судів загальної юрисдикції в якості одного з суб'єктів конституційного контролю в результаті внесення у 2017 році змін до процесуальних кодексів щодо прямої дії норм Конституції України при здійсненні правосуддя, що позначило вектор дифузії вітчизняної моделі конституційного контролю від централізованої в напрямку набуття окремих ознак децентралізованої, або змішаної.

Набули подальшого розвитку положення щодо:

– визначення оптимальної моделі відносин Конституційного Суду України із судовою гілкою

влади як інституту, що з одного боку не повинен набувати ознак четвертої ланки юрисдикції, яка здійснює контроль рішень загальних судів, а з іншого – об'єктивно є інституційно лояльним виходячи зі спільної мети забезпечення принципу верховенства права та одноманітності у правозастосуванні;

– шляхів удосконалення окремих нормативних гарантій збереження суспільної довіри та авторитету рішень Конституційного Суду України, зокрема пропонується нормативно закріпити поширення на його суддів Бангалорських принципів поведінки суддів, що виступають своєрідним універсальним стандартом функціонування правосуддя в усіх культурах та судових системах, який активно застосовується міжнародними організаціями у питаннях чесності та справедливості судочинства;

– меж застосування доктрини «політичного питання» у практиці країн транзитної демократії – обґрунтовується, що посилення Конституційного Суду України на неї в якості підстави відмови у прийнятті рішення є беззаперечно раціональним лише у випадку відсутності правового регулювання певних відносин. Сам по собі факт наявності політичної складової питання, що стало предметом розгляду органу конституційної юрисдикції є недостатнім, зважаючи на виключну абстрактність відповідного критерію та надмірну політизованість відносин у перехідних суспільствах.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки, отримані в результаті проведеного дослідження, можуть бути використані у:

– правотворчій діяльності – як теоретична основа при розробці змін до Конституції і законодавства України, спрямованих на вдосконалення вітчизняної моделі поділу влади, підвищення її ефективності, наближення національної правової системи до світових стандартів верховенства права і демократії;

– науково-дослідній сфері – для подальшої розробки наукових положень у сфері поділу державної влади, механізму стримувань і противаг демократичної правової держави та місця органів конституційної юрисдикції в цій системі;

– навчально-методичній діяльності – для підготовки навчальних посібників та підручників з навчальних дисциплін: «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Конституційна юрисдикція», а також при викладанні відповідних навчальних курсів;

– виховній роботі – для підвищення рівня правової культури громадян, сприяння формуванню високого рівня правосвідомості та правової поведінки.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційної роботи обговорювалися і були схвалені на засіданнях вченої ради Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. Положення роботи доповідалися на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових і науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах»: «Організаційні та правові проблеми забезпечення

державного суверенітету» (м. Харків, 27 березня 2009 р.), «Проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування на сучасному етапі» (м. Харків, 21 травня 2009 р.), «Політичні і правові проблеми становлення і розвитку держави на пострадянському просторі» (м. Харків, 26 червня 2009 р.), «Проблеми реформування місцевого самоврядування України в контексті наближення до європейських стандартів» (м. Харків, 28 жовтня 2009 р.), «Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации» (м. Москва, 20-21 листопада 2009 р.), «Особистість. Суспільство. Право» (м. Полтава, 15 березня 2012 р.), «Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки в Україні» (м. Одеса, 12-13 грудня 2014 р.), «Pravna veda a prax: vyzvy modernych europsych integracnych procesov» (Братислава, Словаччина, 27-28 листопада 2015 р.).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, 2-х розділів, що містять 7 підрозділів, а також з висновків, списку використаних джерел (271 найменування) та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 223 сторінки, з яких 192 сторінки – основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт, предмет, хронологічні рамки, мету й основні завдання дослідження, висвітлено його методологічне підґрунтя, сформульовано основні положення й висновки, що визначають наукову новизну роботи, розкривають практичне значення одержаних результатів, наведено дані щодо їх апробації й публікації.

Розділ 1 «Конституційна юрисдикція як фактор оптимізації механізму державної влади» складається з 3-х підрозділів.

У *підрозділі 1.1. «Місце Конституції країни в системі чинників обмеження державної влади»* розглянуто дискусійні питання співвідношення держави і права у контексті реалізації конституційно-правових норм, місця останніх в системі чинників обмеження державної влади. Досліджено проблемні аспекти співвідношення понять «правової держави» та «конституційної держави», концепцій «правової першості» та «першості держави», державного та народного суверенітету. Констатується, що поняття конституційної держави більш орієнтоване на зовнішні, «формальні» характеристики, тоді як феномен правової держави характеризує саме стан реального співвідношення держави та суспільства, держави та права. Відносно особливостей реалізації конституційних норм, що розглядаються у аспекті публічного зобов'язання держави перед суспільством, відзначається, що в умовах відсутності зовнішнього по відношенню до державної влади суб'єкта, який би був здатний гарантувати їх дотримання, основною проблемою залишається складність забезпечення такої класичної ознаки правової норми, як обов'язковість, гарантована можливістю застосування державного примусу. Як наслідок, констатується, що ефективно

дотримання відповідних норм органами державної влади істотно залежить від комплексної реалізації низки факторів, серед яких достатній рівень розвитку інститутів громадянського суспільства, незалежність судової влади та конституційної юрисдикції, інституційна спроможність останньої гарантувати розподіл влади в державі.

У підрозділі 1.2. «Історія розвитку конституційної юрисдикції як фактору оптимізації механізмів влади в демократичній державі» розглядаються питання закономірностей взаємозв'язку між процесами зародження інституту конституційної юстиції в світі та процесами еволюції державності. Констатується, що в умовах абсолютизму і тиранії потреба в механізмах конституційної юрисдикції фактично відсутня. Лише за умов появи декількох центрів публічної влади виникає потреба у запровадженні механізму їх врівноваження та інституціоналізованого вирішення можливих конфліктів. В окремих випадках запровадження перших «протомеханізмів» конституційної юрисдикції є наслідком реалізації ідей щодо необхідності узгодження правових актів. Водночас повноцінний розвиток механізмів конституційного контролю має місце в умовах становлення інститутів демократії, республіканської форми правління, або конституційної монархії, спочатку інституціонально – як механізму збалансування поліцентричної системи державної влади, а дещо пізніше – і повноцінно, як форми забезпечення верховенства права в державі. Обґрунтовано, що розвиток конституційної юрисдикції в Україні відбувається у логічному контексті загальноєвропейських цінностей та інститутів, внаслідок чого сучасна Україна знаходиться на етапі, коли конституційний контроль з інституціональної точки зору є центральним елементом системи забезпечення стабільності конституційного ладу та демократичної правової державності.

У підрозділі 1.3. «Місце органів конституційної юрисдикції в системі стримувань і противаг в сучасній демократичній державі» розглянуто особливості національних моделей конституційного контролю у різних країнах, зокрема специфічні фактори формування та реалізації англо-американської (американської, дифузної), європейської (австрійської, кельзенівської), та змішаної моделей. Відповідно універсальними функціями органу конституційної юрисдикції в системі поділу влади визначено: інтеграційну, політичну, регулятивну та охоронну. На прикладі низки розвинених країн відзначено, що консенсуальна природа конституційної юрисдикції може знаходити прояв не лише у реалізації рівного представництва різних гілок/рівнів влади, але і у встановленні нормативних вимог відносно лінгвістичного паритету, гендерного балансу у складі відповідних органів, рівного поділу місць між професійними юристами та досвідченими політиками тощо. Участь судової гілки влади в процедурах формування органу конституційної юрисдикції, та переважання професійних юристів у його складі, особливо в країнах, із недостатньо інституціоналізованими традиціями парламентаризму, - є важливим механізмом зниження ризиків політизації цього інституту. Виявлено закономірність, що у суспільствах, які досягли значного прогресу на шляху розбудови демократичної правової організації влади, а також ефективно

намагаються гармонізувати відносини між різними зацікавленими групами на умовах консенсусу та компромісів, має місце поступове зниження компетенційних та інших конфліктів між різними гілками/рівнями влади та перефокусування конституційної юстиції здебільшого на питання захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, у той час як в державах, що недостатньо інституціоналізували відповідний баланс, переважає зворотне співвідношення категорій справ. Окрім того констатується, що в умовах високорозвиненого активного громадянського суспільства та міцних традицій пошуку суспільного консенсусу в країні, ефективний розвиток демократичної державності зберігає стабільність навіть у випадку системної недостатності конкретної національної моделі конституційного контролю.

Розділ 2 «Конституційний Суд України в механізмі стримувань і противаг органів державної влади України» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. *«Механізм стримувань і противаг за чинною Конституцією України»* розкрито систему реалізованих у Основному Законі стримувань і противаг та механізму «взаємних стримувань». Аргументовано, що попри традиційність визнання найбільш автономного положення у цьому механізмі саме за судовою гілкою влади, на практиці, проблема забезпечення її реальної незалежності залишається однією з основних. Останнє актуалізує потребу поглиблення міждисциплінарного підходу в дослідженні механізму стримувань і противаг та виходу за межі суто юридичної методології, розширення проблематики поділу влади у напрямку охоплення нею можливих прецедентів позаправового тиску з боку окремих гілок влади, та різних груп впливу, зокрема опосередкованого, через правоохоронні органи, органи зі спеціальним статусом, а також інституціонального зв'язку з установчою владою народу, громадянським суспільством тощо. Акцентовано на важливості диверсифікації термінів повноважень окремих гілок влади, реалізацію якої оцінено як недостатню. Ідеться з одного боку про різні терміни повноважень законодавчої гілки влади і голови держави, а з іншого – про стабільність судової гілки влади та інституційні механізми, які дозволяють посадовим особам органів державної влади, що отримують посаду в результаті призначення, «переживати» за терміном повноважень суб'єкта, який їх призначив, та зберігати у відомій мірі інституційну незалежність від ситуативних політичних уподобань. Вказані механізми мають сприяти підтриманню стабільності, спадкоємності і в позитивному сенсі «інертності» державної влади, а відносно суб'єктів, які обираються, дозволити частіше оцінювати політичні вподобання суспільства й забезпечити останньому можливість більш регулярно визначати розстановку політичних сил у відповідних органах державної влади.

У підрозділі 2.2. *«Конституційний Суд України в механізмі стримувань і противаг органів державної влади України»* розкрито співвідношення конституційної юрисдикції з феноменами «судової влади», «контрольної влади», «судової системи» та «правосуддя», визначено місце Конституційного Суду України в механізмі стримувань і противаг, як найвищого органу,

покликаного у процесі забезпечення балансу в системі стримувань і противаг захищати підвалини правової системи та представницьку демократію. Запропоновано розрізняти функціональний та інституціональний аспект, зокрема, виходячи з функціонального аспекту, відповідно до кола покладених завдань, орган конституційної юрисдикції є професійним екстраординарним органом судової влади, на що вказують: юрисдикційний характер його діяльності, пов'язаний із вирішенням питань про право; фаховий характер складу; форма рішень та процедура їх прийняття; спільність завдань щодо забезпечення принципу верховенства права та одноманітності у правозастосуванні. Водночас це не дає підстав вважати Конституційний Суд України «четвертою ланкою» загальної юрисдикції, адже такий підхід суперечив би вітчизняній моделі, яка відокремлює його від судової влади, та наділяє неупереджено «арбітражним» статусом. Як наслідок, з точки зору інституціонального аспекту він є специфічним органом влади, що не входить до жодної з гілок влади та є рівновіддаленим від них. Подібний підхід оптимально відповідає завданням неупередженого вирішення конфліктів між гілками влади в умовах недостатньої правової культури та конституційних традицій. Заперечується раціональність віднесення Конституційного Суду України до так званої «контрольної» гілки влади, враховуючи: а) істотну варіативність форм його діяльності, що пов'язана із «пошуком» права, яке існує об'єктивно та незалежно від держави, й нерідко обмежує саму державу; б) наявність окремих контрольних повноважень у кожній з гілок влади, що й складають механізм стримувань і противаг; в) недостатню конкретизованість відповідної термінології та неочевидність її прикладного значення.

У підрозділі 2.3. «Чинники ефективності конституційної юрисдикції у механізмі поділу влади в державах транзитивного типу» досліджено вплив системи факторів, що ускладнюють ефективну реалізацію конституційної юрисдикції у транзитивних суспільствах, зокрема неповну імплементацію цінностей демократії та верховенства права у суспільній свідомості, залежність публічних інститутів від особистих якостей ситуативних політичних лідерів, їх оточення, вузькогрупових інтересів, інституціональну недостатність громадянського суспільства, відсутність необхідного рівня правової культури і традицій. Особливо відзначено проблему намагання політичних еліт приймати рішення, в основу яких покладено формулу політичної доцільності, а не відповідність правовим нормам, дотримання яких власне і має гарантувати діяльність судової гілки влади та органів конституційної юрисдикції. З урахуванням практики становлення демократії у конкретних країнах Центральної та Східної Європи, де проблема конфлікту між гілками влади набула ознак системної кризи, доведено, що саме органи конституційної юстиції в умовах європейської моделі конституціоналізму виступають основним інститутом захисту конституційної системи правління. На прикладі окремих рішень Конституційного Суду України сформульовано висновки щодо меж застосування доктрини «політичного питання» в умовах країн транзитивного типу, пов'язаних із широким колом непублічних чинників боротьби за владу та відсутністю сталих

традицій поваги до права. Визначено специфічні функції конституційного контролю в умовах країн демократичного транзиту, зокрема такі як 1) подолання системної недостатності публічної влади; 2) формування усталеної конституційної традиції; 3) унеможливлення узурпації влади збоку окремих або декількох гілок влади.

У підрозділі 2.4. «Перспективи удосконалення моделі конституційної юрисдикції в механізмі стримувань і противаг органів державної влади в Україні» обґрунтовано висновки щодо найбільш проблемних питань: 1) порядку формування складу Конституційного Суду України і його відносин із Верховною Радою України та Президентом України; 2) проблем гармонізації компетенції Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції у контексті забезпечення вимог верховенства права та юридичної визначеності; 3) узгодження впливу Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції у механізмі забезпечення взаємодії між національним правом, нормами Конвенції про захист прав людини і основних свобод і судовою практикою Європейського Суду з прав людини; 4) пошуку шляхів удосконалення стану реалізації принципу юридичної визначеності у процесі здійснення конституційної юстиції і проблем взаємодії з громадянським суспільством, підвищення суспільної довіри та авторитету рішень Конституційного Суду України та його суддів. Аргументовано відповідність чинного порядку формування органу конституційної юстиції в Україні існуючій формі правління та місцю даного інституту в державному механізмі, й недоцільності пропозицій окремих дослідників позбавити судову гілку влади права призначати суддів Конституційного Суду України, що може призвести до істотного дисбалансу в системі стримувань та противаг, зокрема, в умовах однопалатної парламентської системи значно послабити можливості конституційного контролю за законодавчою гілкою влади. Проаналізовано узгодженість завдань органу конституційної юрисдикції щодо забезпечення балансу в системі публічної влади із завданнями окремих інших владних суб'єктів, зокрема Президента України, якого наділено статусом гаранта додержання Конституції України. Констатується принципово різний характер означених повноважень, оскільки функціональний статус глави держави має бути орієнтованим у першу чергу на забезпечення конструктивної взаємодії політичних сил із виконавчою гілкою влади, тоді як завдання конституційної юрисдикції мають значно більш універсальний характер і пов'язані із пошуком тонкої грані балансу між позитивним, природним правом та політичним впливом різних гілок влади.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та подано вирішення наукового завдання, що полягає у формулюванні висновків відносно місця органів конституційної юрисдикції в механізмі стримувань і противаг демократичної правової держави, сформульовано низку концептуальних теоретичних положень та практичних рекомендацій щодо функціонування Конституційного Суду

України та удосконалення правового регулювання у відповідній сфері з урахуванням зарубіжного досвіду та міжнародних стандартів. Основні теоретичні та практичні результати дають змогу сформулювати певні висновки та пропозиції.

1. Органи конституційної юрисдикції в механізмі стримувань і противаг демократичної правової держави покликані у процесі забезпечення балансу в системі стримувань і противаг захищати підвалини правової системи та представницьку демократію від посягань збоку окремих або декількох гілок влади.

2. Необхідно розрізнити функціональний та інституціональний аспект місця Конституційного Суду України в механізмі поділу влади: виходячи з функціонального аспекту, відповідно до кола покладених завдань, орган конституційної юрисдикції є професійним екстраординарним органом судової влади, тоді як з точки зору інституціонального аспекту він виступає специфічним органом влади, що не входить до жодної з гілок влади та є рівновіддаленим від них.

3. Серед основних функцій органу конституційної юрисдикції в системі поділу влади мають бути відзначені: 1) інтеграційна – спрямована на забезпечення єдності вітчизняної правової системи, судової та правозастосовної практики, їх відповідності найвищим правовим цінностям, закріпленим у Основному Законі; 2) політична – як механізму вирішення спорів і конфліктів, політичних протистоянь між різними гілками влади, що загрожують стабільності держави; 3) регулятивна – яка полягає у формулюванні приписів, що за наявності правової колізії здатні впливати на суспільні відносини та вводити їх у конституційні рамки; 4) охоронна – полягає у забезпеченні охорони та стабільності Конституції, як фундаменту правової системи та джерела норм, що мають найвищу юридичну силу.

4. Специфічними функціями конституційного контролю в умовах країн демократичного транзиту є: 1) подолання системної недостатності публічної влади; 2) формування усталеної конституційної традиції; 3) унеможливлення узурпації влади збоку окремих або декількох гілок влади.

5. Для країн транзитивного типу актуальною є потреба розширення класичної доктрини поділу влади в напрямку охоплення нею можливих прецедентів позаправового тиску з боку окремих гілок влади (в першу чергу виконавчої), та різних груп впливу на правоохоронні органи, органи зі спеціальним статусом, а також інституціонального зв'язку з установчою владою народу, громадянським суспільством тощо.

6. Чинний порядок формування органу конституційної юстиції в Україні за принципом рівної участі всіх трьох гілок влади у найбільшій мірі відповідає існуючій формі правління та місцю даного інституту в державному механізмі. Реалізація пропозицій окремих дослідників позбавити судову гілку влади права призначати суддів Конституційного Суду України, загрожує

істотним дисбалансом в системі стримувань та противаг, зокрема, в умовах однопалатної парламентської системи призведе до значного послаблення можливостей конституційного контролю за законодавчою гілкою влади.

7. Визначення статусу судів загальної юрисдикції в якості одного з суб'єктів конституційного контролю в результаті внесення у 2017 році змін до процесуальних кодексів щодо прямої дії норм Конституції України при здійсненні правосуддя, позначило вектор дифузії вітчизняної моделі конституційної юрисдикції від централізованої в напрямку набуття окремих ознак децентралізованої, або змішаної, та істотно посилило їх роль у недопущенні неконституційного тлумачення правових актів, відносно яких відсутні рішення Конституційного Суду України, щодо визнання неконституційними.

8. Специфіка предмету розгляду та характеру дискреційних повноважень органу конституційної юрисдикції обумовлюють те, що передбачуваність застосування правових норм цим органом є значно меншою, порівняно з класичним правосуддям, оскільки ідеться здебільшого про вирішення правових колізій та легітимну можливість виходити за межі позитивного права, оцінюючи відповідність конкретних актів нормам та принципам природного компонента права. Вказані обставини також обумовлюють специфіку обґрунтування рішень Конституційного Суду України, доктринальність та абстрактно-правовий характер аргументації яких в окремих випадках можуть створювати складність у сприйнятті легітимності такої аргументації збоку як суспільства так і фахівців у країнах нової демократії зі «спадком» концепції соціалістичної законності та гіпертрофованого правового позитивізму.

9. В системі поділу влади найбільша «відповідальність» за реалізацію принципу юридичної визначеності покладається в першу чергу на законодавчу гілку влади, що має забезпечити якість та однозначність правового регулювання, а також на судову гілку влади, від якої в кінцевому рахунку залежить одноманітність у правозастосуванні. Водночас Конституційний Суд України, який завдяки порядку формування та правовому статусу не входить до жодної з гілок влади, є особливим інститутом політико-правового балансу в країні, що покликаний долати юридичну невизначеність в ситуації, коли вона вже склалася.

10. Хоча відсутність у вітчизняному законодавстві вимоги, щодо застосування практики Європейського Суду з прав людини в діяльності Конституційного Суду України, відповідає доктрині пріоритету норм Основного Закону над міжнародним правом, водночас, фактично застосування відповідної практики Конституційним Судом України за «принципом дружнього ставлення до міжнародного права» є необхідною складовою реалізації принципу верховенства права.

11. У механізмі забезпечення взаємодії між національним правом, нормами Конвенції про захист прав людини і основних свобод та судовою практикою Європейського Суду з прав людини,

переважаючою є насамперед роль системи судів загальної юрисдикції, як основної базової ланки у відповідних процесах. Натомість вплив органу конституційної юрисдикції є виключним та екстраординарним, повинен стосуватись лише виключних випадків колізій у правовому регулюванні, зважаючи на неоскаржуваний характер прийнятих ним рішень, що у випадку розбіжностей із усталеною конвенційною практикою здатне спричинити серйозні наслідки не лише у аспекті реалізації конкретних рішень Європейського Суду, але і відносно виконання конвенційних зобов'язань в цілому.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Бичков І. Г. Конституція в системі чинників обмеження державної влади. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 1. С. 242-249.

2. Бичков І. Г. Історія розвитку конституційної юрисдикції як фактору оптимізації механізмів влади в демократичній державі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. Вип. 77. С. 22-30.

3. Бичков І. Г. Щодо місця Конституційного Суду України в механізмі стримувань і противаг. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №3. С. 224-229.

4. Бичков І. Г. Кельзенівська модель конституційної юрисдикції, як теоретична основа європейської системи конституційного правосуддя. *Часопис Київського університету права*. 2020. №1. С.131-136.

5. Бичков І. Г. Конституційний Суд України в системі органів державної влади України. Constitutional Court of Ukraine in the system of state authorities of Ukraine. *Leges si Viata*. № 6-7. 2020. P.62-67.

6. Бичков І. Г. Інститут конституційної юстиції та баланс влади в демократичній державі. The Institute of Constitutional Justice and the Balance of Power in a Democratic State. *Krakowskie Studia Malopolskie*. 2020. nr 2(26). P.83-98.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Бичков І. Г. Роль Конституційного Суду України в забезпеченні народного суверенітету. *Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 берез. 2009 р.). Х.: Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2009. С. 140-142.

2. Бичков І. Г. До питання про розвиток конституційного судочинства в Україні. *Проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування на сучасному етапі*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 травня 2009 р.). Х.: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2009. С. 243-246

3. Бичков І. Г. Вплив Конституційного Суду України на процеси гармонізації відносин

суспільства і влади в Україні. *Політичні і правові проблеми становлення і розвитку держави на пострадянському просторі* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 червня 2009 р.). Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2009. С. 50-53.

4. Бичков І. Г. Вплив Конституційного Суду України на процеси наближення місцевого самоврядування України до європейських стандартів. *Проблеми реформування місцевого самоврядування України в контексті наближення до європейських стандартів*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 жовт. 2009 р.). Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2009. С. 169-171.

5. Бычков И. Г. Конституционный Суд в механизме защиты интересов гражданского общества. *Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации*: материалы молодежной международной научной конференции (г. Москва, 20-21 ноября 2009 г.). М.: Изд-во Моск. гуманитар. ун-та, 2009. С. 28-33.

6. Бичков І. Г. Щодо окремих теоретичних аспектів правового обмеження державної влади. *Особистість. Суспільство. Право*. зб. наук. ст. та тез наук. повід. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 15 березня 2012 р.). Х.: «Точка» у 2 ч. Ч.1. 2012. С. 172-176.

7. Бичков І. Г. Щодо забезпечення верховенства права органами конституційної юрисдикції. *Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки в Україні*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. (м. Одеса, 12-13 грудня 2014 р.). Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2014. С. 13-15.

8. Бичков І. Г. Особливості конституційної юрисдикції в умовах перехідних демократій. *Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integracnych procesov. Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie*. (Paneuropska vysoka skola, Fakulta prava, Bratislava, 27–28 novembra 2015). Bratislava, 2015. С. 19–21.

АНОТАЦІЯ

Бичков І. Г. Місце органів конституційної юрисдикції в механізмі стримувань і противаг демократичної правової держави. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2021.

Представлена робота є комплексним науковим дослідженням питань місця органів конституційної юрисдикції в механізмі стримувань і противаг демократичної правової держави, в якому сформульовано низку концептуальних теоретичних положень та висновків, а також

практичних рекомендацій щодо функціонування Конституційного Суду України та удосконалення правового регулювання у відповідній сфері з урахуванням зарубіжного досвіду та міжнародних стандартів.

Визначено місце Конституційного Суду України в механізмі стримувань і противаг за чинною редакцією Конституції України з урахуванням змін 2016 року щодо правосуддя та Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 року № 2136-VIII як найвищого органу, покликаного у процесі забезпечення балансу в системі стримувань і противаг захищати правову систему та представницьку демократію від посягань збоку окремих або декількох гілок влади.

Ключові слова: конституційна юрисдикція, поділ влади, стримування та противаги, Конституційний Суд України, демократична правова держава.

АННОТАЦИЯ

Бычков И. Г. Место органов конституционной юрисдикции в механизме сдержек и противовесов демократического правового государства. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2021.

Представленная работа является комплексным научным исследованием вопросов места органов конституционной юрисдикции в механизме сдержек и противовесов демократического правового государства, в котором сформулирован ряд концептуальных теоретических положений и выводов, а также практических рекомендаций по функционированию Конституционного Суда Украины и усовершенствования правового регулирования в соответствующей сфере с учетом зарубежного опыта и международных стандартов.

Определено место Конституционного Суда Украины в механизме сдержек и противовесов согласно действующей редакции Конституции Украины с учетом изменений 2016 в отношении правосудия и Закона Украины «О Конституционном Суде Украины» от 13.07.2017 года № 2136-VIII как наивысшего органа, призванного в процессе обеспечения баланса в системе сдержек и противовесов защищать правовую систему и представительную демократию от посягательств со стороны отдельных или нескольких ветвей власти.

Ключевые слова: конституционная юрисдикция, разделение властей, сдержки и противовесы, Конституционный Суд Украины, демократическое правовое государство.

SUMMARY

Bychkov I. The place of bodies of constitutional jurisdiction in the mechanism of checks and balances of a democratic state governed by the rule of law. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a candidate degree in law sciences in specialty 12.00.01 "Theory and history of state and law; History of Political and Legal Studies". National Law University named after Yaroslav the Wise, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The presented work is a comprehensive scientific study of the place of constitutional jurisdiction in the mechanism of checks and balances of a democratic state governed by the rule of law, which formulates a number of conceptual theoretical provisions and conclusions, as well as practical recommendations for the Constitutional Court and improving legal regulation and international standards.

The place of the Constitutional Court of Ukraine in the mechanism of checks and balances according to the current version of the Constitution of Ukraine, taking into account the amendments of 2016 on justice and the Law of Ukraine "On the Constitutional Court of Ukraine" of 13.07.2017 № 2136-VIII as the highest body called a system of checks and balances to protect the legal system and representative democracy from encroachment by individual or more branches of government.

It is proposed to distinguish between functional and institutional aspects of the place of the Constitutional Court of Ukraine in the mechanism of separation of powers: based on the functional aspect, according to the tasks, a single body of constitutional jurisdiction is a professional extraordinary body of judiciary which is not part of any branch of government and is equidistant from them.

The main functions of the body of constitutional jurisdiction in the system of separation of powers are determined: 1) integration - aimed at ensuring the unity of the domestic legal system, judicial and law enforcement practice, their compliance with the highest legal values enshrined in the Basic Law; 2) political - as a mechanism for resolving disputes and conflicts, political confrontations between different branches of government that threaten the stability of the state; 3) regulatory - which consists in the formulation of prescriptions that, in the presence of a legal conflict, are able to influence public relations and introduce them into the constitutional framework; 4) security - which is to ensure the protection and stability of the Constitution, as the foundation of the legal system and the source of norms that have the highest legal force.

It is justified to give the Constitutional Court of Ukraine, along with the Supreme Court, the right to apply to the European Court of Human Rights within the procedure provided for in Protocol № 16 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, to provide advisory opinions on fundamental issues concerning interpretation or application of the rights and freedoms defined by the Convention and the Protocols in the context of a case pending before the Constitutional Court of Ukraine,

for which it is proposed to amend the Law of Ukraine "On Ratification of Protocols № 15 and № 16 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms" of 05.10.2017 № 2156-VIII.

Key words: constitutional jurisdiction, separation of powers, checks and balances, Constitutional Court of Ukraine, democratic state governed by the rule of law.

Підписано до друку 02.03.2021. Формат 60x90/16.

Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.

Умовн. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам. № 584

Друкарня

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77